

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВІСНИК ІНСТИТУТУ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Збірник наукових праць

Серія:

Філософія
Педагогіка
Психологія

ВИПУСК 6

Київ
2009

Тамара Розова

Київ

В статті представлено основні етапи розвитку античної філософії, її фундаментальні проблеми та характерні риси. Розкрито вплив ідей стоїцизму та неоплатонізму на формування християнства.

Ключові слова: антична філософія, свідомість, буття, людина, християнство.

Як відомо філософія як цілісність є породженням еллінського генія. Саме вона, функціонуючи у вигляді раціональних категорій, уможливила народження такого феноменального явища як наука. Визнаючи це, ми визнаємо той величезний внесок, який зробили давні греки у формування європейської цивілізації. Якщо не віддавати собі в цьому звіту, не можна зрозуміти як і під яким впливом західна цивілізація увібрала напрям цілком, відмінний від східного.

Історично доведено, що східні народи, з якими греки вступали, в контакт, мали високу мудрість, засновану на релігійних переконаннях і космогонічних міфах. Але це не було філософською наукою, заснованою на розумі, «логосі». З моменту народження філософії в Греції виникає новий спосіб духовного вираження, що увібрав у себе результати інших форм, перетворив їх структурно і додав їм логічну форму. Безсумнівно, греки одержували зі Сходу деякі наукові знання: від єгиптян — математико-геометричні, від вавилонян — астрономічні. Але тут необхідно зробити уточнення, важливі для розуміння грецької і західної ментальності, що впливає з неї. Наприклад, математика єгиптян полягала переважно в оволодінні арифметичними операціями, що були пов'язані з суто практичними цілями. Аналогічно цьому і геометрія носила практичний характер, допомагаючи розмітити поля після розливів Нілу. Однак у процесі переробки єгипетських знань греки внесли в них щось абсолютно нове. Вони трансформували ці знання в загальну і систематичну теорію чисел і геометричних фігур, створивши раціональну конструкцію (Піфагор і піфагорійці). Теоретичний дух, який був пов'язаний з любов'ю до чистого пізнання, був той самий дух, що живив філософію.

Для кращого розуміння філософії спробуємо співвіднести її з релігією і мистецтвом. Мистецтво в містичній, фантастичній формі, через інтуїцію та уяву намагається досягти тих самих цілей, що і філософія. Аналогічним способом релігія на шляхах віри досягає цілей, що філософія шукає за допомогою понять розуму (мистецтво, релігію і філософію Гегель зробить пізніше трьома категоріями абсолютного духу).

До виникнення філософії в справі виховання і духовного формування греків найважливішу роль грала поезія. Поєми Гомера «Іліада» і «Одіссея» за своїм впливом порівняні з тим значенням, що мала Біблія для іудеїв. В поемах Гомера вже існує справжнє мистецтво мотивації. Він не обмежується описом серії фактів. Нехай на міфологічному рівні, але він відшукує причини і мотиви подій, що відбуваються. Кожна подія суворо мотивується. Такий спосіб поетичного бачення речей підготував філософію, яка буде шукати причину явищ. Поєми Гомера, як би вони не були багаті фантастичними подіями, не вражають описами жахливого і деформованого, що в великій кількості ми знаходимо в художніх образах примітивних народів. Це свідчить про те, що образний ряд гомерівської поезії структурований відповідно до почуття гармонії, пропорції і міри, тобто тим самим складовим, що філософія потім підніме до рівня онтологічних принципів.

Ще однією особливістю гомерівського епосу є прагнення уявити реальність у її повноті і протилежностях, хоча у формі міфу: боги і люди, небо і земля, війна і мир,

добро і зло, радість і страждання тощо. У поемах Гомера вже присутні універсальні цінності, що складають людське життя, реальність уявляється у своїй тотальності. Яка роль людини в універсумі? Це класичне питання грецької філософії присутнє вже у Гомера.

Не менш значний для греків і Гесіод з його «Теогонією». Теогонія (походження богів) виступає і як космогонія і як міфо-поетичне і фантастичне пояснення генезису універсуму із початкового хаосу. Ця поема проклала дорогу філософській космогонії, що шукала першооснову світу.

Другий компонент, без посилання на який не можна зрозуміти генезис грецької філософії, — це релігія. Для древніх греків усе пояснюється за допомогою втручання богів. Природні явища обумовлені діями богів: громи і блискавки — Зевсом, морські хвилі — Посейдоном, сіяння Сонця — сяючою колісницею Аполлона. Так само і соціальне життя людей уявлялося пов'язаним з волею богів, а значить не випадковим й осмисленим. Але хто ж ці бога? — Боги — це природні сили, персоніфіковані в людських ідеалізованих формах. Або, говорячи іншими словами, боги являли собою людські характеристики, втілені в яскравих антропоморфних образах (так, Зевс персоніфікує собою справедливість, Афіна — мудрість, Афродіта — любов та ін.). Тобто боги — це ідеалізовані люди. Ми можемо класифікувати релігію як форму натуралізму, тому що людина, до якої ця релігія звернена, покликана відповідати своїй природі, а не змінювати її, не виходити за її межі. Зробити щось у славу богів — значить підтвердити свою природу. Тією самою мірою, в якій релігія греків була натуралістичною, натуралістична і філософія греків. Посилання на природу є константа грецької думки в її історичному розвитку.

Ще один момент, на котрому не можна не зупинитися, характеризуючи релігійні вірування древніх греків. Греки не мали священних книг, плодів божественного одкровення. Як наслідок цього вони не мали нерушимої і фіксованої догматики. Трансляторами релігійних переживань були, як ми бачили, поети. Більш того, через відсутність стійкої догматики в Греції не існувало впливової касті жерців, такої, яка була в східних народів. Жерці в Греції мало значили і ще менше мали влади, вони були позбавлені винятковості щодо культу (догма — доктрина як об'єкт непорушної віри. У релігії догма має сенс істини Одкровення. Вона не є об'єкт розуму, але справа віри). Відсутність догм і їхніх хоронителів залишало філософську думку вільною, не створювало їй перешкод того типу, що були в східних країнах, де догми утворювали стійку силу.

Звичайно, крім своєрідності релігійних вірувань і того значення, що належало давньогрецькому мистецтву, зокрема поезії, величезне значення для розвитку філософії мали соціально-політичні і економічні умови Еллади.

Політична свобода греків завжди відзначалася дослідниками. Якщо східна людина повинна була сліпо коритися релігійній та політичній владі, то греки були тим народом, що вперше в історії створив вільні політичні інститути. У VII-VI ст. до н. е. Греція зазнала важливу соціально-економічну трансформацію. З країни переважно аграрної вона стала перетворюватися в центр ремісничої індустрії і комерції. Спочатку такими центрами були переважно іонійські колонії, наприклад, Мілет. Міста перетворювалися на квітучі оазиси, це супроводжувалося демографічним ростом. Новий соціальний прошарок крамарів і ремісників поступово стає серйозною економічною і політичною силою. Він починає боротьбу за перетворення старих аристократичних форм правління на нові республіканські. Відбувається розквіт ремесел і науки.

Цікавий той факт, що філософія народилася не в метрополії, а в колонії (на сході Малої Азії, у Мілеті), потім відразу ж у західній частині південної Італії і, нарешті, у материковій Греції. Розквітаючі колонії створювали нові вільні інститути, які досягли пізніше небувалого росту в Афінах. З утворенням поліса, міста-держави, грек не почував більше обмежень у реалізації власної свободи. Державні цілі

відчувались як власні цілі, благо держави — як власне благо, свобода держави — як власна свобода.

«Якщо основним методом і основною ідеологією общинно-родової формації була міфологія, то рабовласницька формація, що виникла на ґрунті розподілу розумової і фізичної праці та ідеологічній сфері вже не могла задовольнитися міфами і повинна була замінити їх раціональними побудовами. Всі ці категорії в прихованому вигляді, звичайно, були й у самій міфології, але функціонували вони там у злитому і нерозчленованому вигляді. Рабовласницька свідомість, яка була вже мисленням, а не міфологічною фантазією, повинна була розчленувати всі ці категорії і тому бути в конфлікті з міфологією. ...Власне кажучи, рабовласницьке мислення було не стільки критикою міфології, скільки критикою її антропоморфізму. Якщо на черзі стояла виробка розумових категорій, то для чистого мислення авторитетом вже була, звичайно, не міфологія, але тільки власна ж, чисто розумова послідовність. Тому перехід від общинно-родової формації до рабовласницької ознаменувався, по-перше, критикою антропоморфізму, а по-друге, прагненням замість міфології створити розумову систему абстрактних категорій. ...У сучасній науці це часто позначається як перехід від міфу до логосу».

Але чого ж домагалися греки, які шукали мудрість? З моменту свого народження філософія існує як триєдність пов'язаних між собою змісту, методу і цілі. Що стосується змісту, то філософія покликана пояснити тотальність речей. Питання першого з філософів: що є початок речей? - передбачає предметом буття, реальність як ціле. Що стосується методу, то філософія прагне до раціонального пояснення загального як об'єкта. Для неї має значення лише розумний аргумент, логічна мотивація, логос. Філософія покликана йти далі фактів і досвіду, знаходити причини за допомогою розуму. Саме в цьому і полягає науковий характер філософії, у якому міститься різниця між філософією, мистецтвом і релігією. Останні також: мають справу з реальністю як цілим, але якщо мистецтво описує її за допомогою міфу і фантазії, релігія трактує її на шляхах віри, то філософія шукає пояснення всьому на рівні логосу. Мета філософії перебуває в чистому спогляданні істини, чистому бажанні досягти її. Люди починають шукати знання заради самого знання, а не заради якоїсь практичної користі.

Отже, очевидна оригінальність цього грецького феномену. І східні народи мали таку форму мудрості, що обіймала цільність всіх речей і була вільна від прагматичних цілей, однак існувала вона разом з фантастичними уявленнями, що направляли її в сферу мистецтва, поезії або релігії. Відчути ціле, використовуючи тільки розум (логос) і раціональний метод, стало великим відкриттям грецької філософії. Воно структурно визначило розвиток західної культури.

Які ж проблеми можна визначити як фундаментальні для античної філософії?

Філософія виникає на досить високому рівні розвитку людства і передбачає для свого формування наявність певних культурно-історичних передумов. До них належать:

1) неолітична революція у продуктивних силах суспільства — перехід до перетворюючого господарства, від збирання та мисливства до землеробства і тваринництва, що стимулювало розвиток розумової діяльності через посилення ролі цілепокладання в життєдіяльності людей;

2) духовно-теоретичне виділення людини із природи, усвідомлення нею специфіки власного способу діяльності і його відмінності від дії інших оточуючих предметів та природних сил;

3) формування категоріальної структури людського мислення, тих основних логічних понять, які є знаряддями теоретичного освоєння світу;

4) суспільний поділ праці: відділення розумової праці від фізичної і перетворення розумової праці, духовної діяльності у відносно самостійну сферу;

5) формування спеціально підготовлених груп людей, які займаються переважно духовною діяльністю, улюбленою справою яких стали роздуми над «вічними»; проблемами людського, буття. На основі цих передумов і виникає філософія як сфера духовно-теоретичного освоєння дійсності, яка вивчала і осмислювала світоглядні проблеми теоретичними засобами. В європейській культурі ці культурно-історичні передумови склалися в VI ст. до н. е. і були основою формування античної філософії.

Будучи теоретичним освоєнням світоглядних проблем, філософія від початку свого формування трансформує міфологічне питання «Хто породив світ?» у питання — «З чого світ походить?». Тому першою проблемою, яку поставили античні філософи, була проблема першооснови, первоначала всього існуючого. Першою філософською школою Стародавньої Греції була Мілетська школа: Фалес (біля 625-547 рр. до н. е.), Анаксимен (друга половина VI ст. до н. е.), Анаксимандр (610-540 рр. до н. е.).

Фалес вважав першоосною всього існуючого воду, яка, коли згущається, перетворюється в землю, а ущільнюючись, — у каміння і метал, розріджуючись — у пару, повітря, вогонь. Всі сили, що беруть участь у цьому коловороті, діють природним чином. Це уявлення Фалес запозичив у єгипетських мудреців. Дійсно, десь у другому тисячолітті до н. е. у Стародавньому Єгипті і Вавилоні існувало уявлення, що все виникає із води. Це уявлення формувалося під впливом того, що вода для стародавніх єгиптян та вавилонян була універсальним засобом перетворення усіх речей. Засобами іригаційного використання води Нілу, Євфрату, Тибру вони практично переконувались, що там, де є вода, є життя, а якщо її немає — все гине. Отже, щоб виникло уявлення про першооснову, людині потрібно було виділити із маси оточуючих предметів річ, яку вона використовувала універсально для перетворення усіх інших речей. Для Фалеса такою універсальною річчю була вода.

Інший представник Мілетської школи — Анаксимен вважав, що все походить із повітря і теж шляхом згущення та розрідження. І це не дивно, адже відразу помітно, що за першоначалом можна взяти будь-який з елементів, що входять до коловороту речей. Це, врешті решт, породжує ідею, що істинне первоначалом приховане і переходить із одного стану в інший як єдина внутрішня основа. Дійшовши такого висновку, ще один представник Мілетської школи Анаксимандр оголошує первоначалом невизначену речовину, яка присутня в усіх елементах коловороту, але не зводиться до жодного з них, і позначає її терміном «алейрон». Тут відбувається абстрагування від чуттєвої безпосередності і пошуки первоначала у прихованій за чуттєвою видимістю сутності.

Це і дозволило ще одній філософській школі Стародавньої Греції — Піфагорійській, засновником якої був Піфагор (друга половина VI — перша половина V ст. до н. е.), а основними представниками — Філолай, Акмеон, Архіт, висунути ідею про те, що дійсним первоначалом є число, а в основі усіх відмінностей у світі лежать кількісні відносини.

Одним із значних досягнень античної філософії було вчення Геракліта Ефеського (520-460 рр. до н. е.). Первиначалом усього існуючого Геракліт оголошує вогонь. Він стверджує, що цей світ не створений жодним богом і жодною людиною, а був, є і буде вічно живим вогнем, що всесвітами спалахує і всесвітами згасає. Вогонь є первиначалом, оскільки завжди залишається рівним собі самому, незмінним у всіх своїх перетвореннях і водночас втіленням єдності речей і руху. Всі речі народжуються з вогню і, змінюючись, зникають, знову перетворюючись у вогонь. Всі зміни світу у Геракліта підпорядковані всезагальному об'єктивному закону, який він позначає терміном «Логос». Логос визначає рух і зміни усіх речей, долю світу і долю людини.

Світ у вченні Геракліта є упорядкованою системою — Космосом, який утворюється на основі всезагальної плинності і мінливості речей: все тече, все змінюється, — стверджує Геракліт, порівнюючи зміну Космосу з потоком, рікою, — в одну й ту саму ріку неможливо увійти двічі, бо на того, хто входить, напливають все нові і нові води.

Вчення Геракліта про плинність явищ світу тісно пов'язане з уявленням про обмін «протилежностей», про перехід однієї протилежності в іншу як прояв всезагального закону — Логосу. Холодне нагрівається, — констатує Геракліт, — тепле охолоджується, вологе висихає, сухе зволожується: все обмінюється на протилежності, як усі товари обмінюються на золото; безсмертні — смертні, смертні — безсмертні: смертю один одного — вони живуть, життям один одного — вони помирають. Твердження Геракліта, що все є обміном протилежностей, доповнюється положенням, що все відбувається через боротьбу. Боротьбі підпорядковане все у світі, бо в ній проявляється дія Логосу: Мудрість полягає в тому, — проголошує Геракліт, — щоб прислухатися до Логосу і діяти у відповідності до нього. Геракліт був творцем першої історичної форми діалектики — стихійної діалектики, яка ще була концепцією не розвитку, а становлення, і виражалась у конкретно-образній, а не у понятійній формі.

Наступний важливий етап розвитку античної філософії пов'язаний з діяльністю Елейської школи: Ксенофан (570 р. — після 478 р., до н. е.), Парменід (народився близько 515 р. до н. е.), Зенон (490-430 рр. до н. е.). Представники Елейської школи весь навколишній світ оголошують чуттєвою ілюзією. Істинний світ приховується за цією ілюзією і є протилежним їй. Дійсною першоосною і первоначалом є вічне, незмінне буття. Це буття охоплює все і перебуває скрізь, тому воно нерухоме. Рух є чуттєвою ілюзією. Для обґрунтування цього Зенон розробляє ряд доведень, які в історії філософії дістали назву «апорії Зенона». Вони засновані на неможливості досягнути в мисленні суперечності перервності та неперервності, подільності та неподільного руху, а також переходу від спокою до руху і навпаки. Основна ідея, яку обстоюють елейці, полягає в тому, що істину дає лише розум, а почуття можуть нас обманювати. Розрізнення буття за видимістю та істинного буття було, безумовно, важливим досягненням елейської школи. Елейці помилялись в інтерпретації даного принципу, а не в його змісті і сенсі. Усвідомлення того, що картина світу має створюватися мисленням, а не описом чуттєвої реальності, дозволило розвинути теоретичному мисленню і стимулювало розвиток філософії.

Важливим етапом розвитку античної натурфілософії було атомістичне вчення Демокрита (народився 460 р. до н. е.). Істиною, — стверджує Демокрит, — є буття атомів, яких ми не бачимо, не можемо їх відчувати, проте саме вони є першоосною світу. Але не тільки атоми.

Першоосною всього існуючого є буття і небуття. Буття — це — атоми, а небуття — це пустота. І те, й інше є істиною. Атоми розрізняються за формою та вагою і перебувають постійно у невпинному русі. Рухаються атоми в пустоті прямолінійно і рівномірно. В процесі руху вони утворюють вихори, які і породжують усе розмаїття світу, Близькі до вогню атоми складають душі людей.

Пізнання теж засновується на русі атомів від зовнішнього світу (Космосу) до людських душ.

Демокрит конкретизує поняття закономірності через принцип причинності, який обґрунтовує прямолінійним і рівномірним рухом атомів у пустоті, неможливістю їх відхилення від цього руху ніколи, ніде, нікуди.

Пізніше послідовник Демокрита Епікур (270-241 рр. до н. е.), обґрунтовуючи проблему свободи, дещо змінює вихідні положення вчення про рух атомів, припускаючи, що атом має здатність до спонтанного, самочинного відхилення від рівномірного і прямолінійного руху. Свобода і є виразом такого відхилення. Зверніть

увагу на принцип: щоб пояснити різні дії та вчинки людини, вводяться певні параметри характеристик самого світу, Космосу.

Важливою характерною рисою античної філософії є космоцентризм. Поняття «космос», що спочатку вживався для позначення військового шикуння, згодом переосмислюється як порядок, гармонія, упорядкування, упорядкований світ. Космос реалізується як Макрокосм, людина — як одиничне втілення Макрокосму, їх співіснування визначається відносинами міри і гармонії. На основі трактування відносин Макрокосму і Мікрокосму формуються дві лінії в античній філософії.

Перша лінія пояснювала Мікрокосм (людину) закономірностями Макрокосму. Ця лінія подана в основному досократичними та натурфілософськими школами більш пізнього періоду: Мілетська школа, піфагорійська, Елейська, Геракліт, Демокрит, Епікур, Лукрецій Кар.

Другу, протилежну лінію, яка Макрокосм пояснювала, виходячи з характеристики Мікрокосму (людини), започаткували софісти:

Протагор (480-410 рр. до н. е.), Горгій (480 р. — близько 380 р. до н. е.), Антифонт (V ст. до н. е.). Слово «софіст» спочатку означало «мудрець», а з другої половини IV ст. до н. е. означає філософа-професіонала, вчителя філософії. Софісти ототожнювали мудрість зі знанням, умінням доводити все, що вони вважали необхідним і корисним. Керуючись енциклопедичними знаннями та мистецтвом красномовства, вони спростовували істини, які здавалися непорушними, і обґрунтовували найнеймовірніші погляди. Софісти сприяли розвитку логічного мислення; гнучкості понять. Основну характеристику істини вони вбачали у можливості її доведення. Довести — означало переконати, умовити. Софісти вважали, що довести можна усе, що завгодно, чого вимагають ті чи інші обставини.

«Пізнай самого себе!» Цей заклик біля входу до храму Аполлона в Дельфах стає, у софістів і Сократа провідним змістом усіх їхніх філософських роздумів. Людина визнається єдиним реальним буттям. Так, Горгій наголошує на неправомірності шукати буття поза людиною, бо такого буття взагалі не існує, а коли б воно й існувало, ми про нього нічого не знали б. Іншими словами, людина тільки в собі самій може знайти істину. Ця ідея була чітко висловлена Протагором: «Людина є мірою усіх речей, існуючих, що вони існують, і неіснуючих, що вони не існують». Отже, слід констатувати, що з часів софістів і Сократа проблема людини стає однією з центральних філософських проблем.

У софістів людина виступає мірою і критерієм істини. Кожна річ, — наголошують вони, — є саме такою, якою вона є для людини. Оскільки на вітрі одному холодно, а іншому — ні, не можна сказати, що вітер сам по собі є холодним. Для того, хто мерзне, він холодний, а хто не мерзне — ні.

Протагор, зокрема, стверджує, що відчуття не може помилятися, а істина має вимірюватися чимось відмінним від неї самої. Із міркувань Протагора також випливає, що відмінності в думках не можуть самі по собі бути критерієм істинності чи хибності однієї з цих думок. Все залежить від конкретних обставин та інтересів людини. Софісти наголошували на умовності правових норм, державних законів і моральних оцінок.

Учнем софістів на початку своєї творчості, а потім їх непримиримим опонентом був Сократ (470-399 рр. до н. е.). Мірою усіх речей для Сократа є людина як розумна, мисляча істота, оскільки в мисленні і через мислення людини знаходять вираз всезагальні закони буття.

Сократ виступав з вимогою виробити такі істини, які мали б всезагальне значення. Визначальною здатністю людини, на його думку, є розум, мислення, яке дає вище загальнообов'язкове знання. Але щоб його одержати, людина має прикласти значні зусилля. Звідси беруть початок витoki його методу — мейевтики (повивального мистецтва). Цей метод допомагає народженню людської думки, а

філософ, що застосовує цей метод, уподібнюється; акушерці, яка допомагає народженню дітей.

В чому полягає цей метод? Вихідним у ньому є принцип іронії. Іронічне ставлення до світу пробуджує у людей сумніви щодо загально визнаних істин. «Я знаю, що нічого не знаю», — проголошує Сократ, тим самим заохочуючи людей до вироблення своєї власної, позиції, яка засновувалася б на логічних аргументах і була б обґрунтованою. А досягав він цієї мети шляхом точної постановки питань, виходячи при цьому із установки, що всі знання вже наявні в душі людини, їх потрібно лише дістати з неї. Завдання ж філософії полягає в тому, щоб допомогти людині зробити це, прояснити ці знання для себе. За формою метод Сократа — це співбесіда, діалог. Саме діалог, шляхом вірної постановки питань, дає змогу досягти істини.

Основний зміст роздумів Сократа стосується проблем моралі: що таке добро і зло, справедливість і несправедливість. Філософія, за Сократом, і є способом пізнання добра і зла. Він проголошує, що знання саме по собі є добром, тому філософія як любов до мудрості може розглядатись і як моральнісна діяльність. Сократ вірив, що коли людина знає, що є добром, а що злом, вона обов'язково творитиме тільки добро. Отже, джерелом моральнісної досконалості є знання. На цій підставі Сократ виділяє три основні добродієвості людини: 1) поміркованість — знання того, як вгамовувати пристрасті; 2) хоробрість — знання про те, як долати небезпеку; 3) справедливість — знання того, як дотримуватися законів божественних та людських. Таким чином Сократ намагався знайти в душі людини, в її мисленні таке надійне опертя, на якому могли б будуватися моральність, суспільне життя, держава.

Але Сократа не зрозуміли і не прийняли його вчення сучасники-співгромадяни. Він був звинувачений у тому, що своїми бесідами розбещує молодь, не визнає богів, священних звичаїв і традицій, які визнаються державою, і був засуджений до смерті. Друзі Сократа підготували йому втечу, але він відмовився від неї, бо зважав, що його втеча буде свідченням відмови від своїх ідей та моральнісних принципів, які він сповідував і яким вчив інших. Тому він виконав вирок суду, випивши цикуту.

Тим самим Сократ довів, що істинний філософ має жити і померти у згоді зі своїм власним сумлінням і вченням, яке сповідує. Тут проявилась ще одна характерна риса античної філософії — це і мудрість, і знання, і форма поведінки, і ставлення до світу. Якщо проголошуєш моральнісні ідеї, то сам маєш бути моральнісною особистістю, підтверджувати свої погляди власною поведінкою.

Якщо досократівська філософія пояснювала людину та її вчинки, виходячи із світу (Макрокосму), то Сократ пояснює дії людини її мисленням. Щоб бути необхідно, а не випадково добрим, справедливим, добродієвним, потрібно знати, що таке добро, добродієвність, справедливість. Коли б людина слідувала природі, то не змогла б вийти за межі тих дій, які властиві тваринам. Сократ вперше відкрив творчий характер людського мислення, проте абсолютизував цей момент, проголосивши, що загальне визначає одиничне, що в людській душі закладені поняття, які визначають всі дії і вчинки людини.

Далі принцип визначення одиничного загальним розвивав учень Сократа Платон (427-347 рр. до н. е.), поширюючи його на світ в цілому, на Космос. Він стверджував, що за видимим чуттєвим світом приховується дійсно істинний світ — світ ідей. А чуттєвий світ являє собою тінь світу ідей. У світі ідей перебуває загальне, закономірне, вічне. Чуттєві ж речі безперервно виникають і зникають, рухаються і змінюються, в них немає нічого сталого і істинного. Дійсною сутністю чуттєвих речей є безтілесні форми, що осягаються мисленням. Ідеї щодо чуттєвих речей є одночасно і їхніми причинами, і зразками, до яких вони прагнуть і на які спрямовані. Проте існування одного тільки світу ідей недостатньо для пояснення

речей чуттєвого світу. Оскільки речі чуттєвого світу мінливі і плинні, то вони обумовлені не тільки буттям, а й небуттям.

Таким небуттям, необхідним для існування речей, Платон оголошує матерію. Матерія — це сфера безпосереднього руху, виникнення, зміни і зникнення, тимчасовості. Матерія — це лише можливість, потенція буття. Світ ідей, за Платоном, утворює ієрархічну систему подібно піраміді, на вершині якої стоїть ідея Блага як єдність Добра і Краси. Саме вона, ідея Блага, і є верховною причиною, зразком і метою буття взагалі.

Пізнання світу, за Платоном, є пригадуванням. Душа людини пригадує ідеї, з якими вона зустрічалася, коли перебувала у світі ідей, ще не з'єднавшись з тілом. Ці пригадування тим сильніші та яскравіші, чим більше душа відсторонюється від тілесності. В діалозі «Менон» Платон демонструє теорію пригадування на прикладі розмови Сократа з юнаком, який, хоч ніколи не вивчав математику, проте за допомогою влучно поставлених питань був підведеним до самостійного формулювання теореми Піфагора. З цього Платон робить висновок, що раніше, перебуваючи у світі ідей, душа юнака зустрічалася з ідеальним відношенням, вираженим теоремою Піфагора. Навчити, за Платоном, означає примусити душу пригадати.

На основі теорії пригадування Платон будує вчення про душу людини. Душа у нього є безтілесною, безсмертною, існує вічно і однозначно підпорядковує собі тіло. Складається душа людини із трьох ієрархічно підпорядкованих частин: вищою є розум, за ним ідуть воля і благородні почуття, найнижчу частину складають потяги і чуттєвість. В залежності від того, яка з тих частин переважає, людина орієнтується на благородне і величне або ж на нижче і потворне.

На основі вчення про душу людини Платон будує свою концепцію ідеальної держави. Ідеальна держава виникає як суспільна організація трьох соціальних груп: 1) правителів-філософів; 2) стратегів-воїнів, які мають забезпечити охорону держави; 3) виробників-землеробів та ремісників, які забезпечують задоволення життєвих потреб громадян держави. Ці три соціальні групи відповідають трьом частинам душі: у правителів-філософів переважає розумна частина Душі; у стратегів-воїнів — воля та благородні почуття; у виробників-землеробів — переважають чуттєвість і потяги, які, проте, мають бути поміркованими, утримуватися в мірі і контролюватися. Трьом основним соціальним групам відповідають також і три основні добродітності: основною добродістю правителів-філософів є мудрість, стратегів-воїнів — хоробрість, виробників-землеробів — поміркованість. Четвертою, всезагальною, притаманною усім соціальним групам добродістю є справедливість.

З позицій своєї ідеальної держави Платон дав класифікацію існуючих державних форм, поділяючи їх на дві великі групи: прийнятні та неприйнятні. Перше місце в групі прийнятних форм займає ідеальна держава Платона. Найближчою до неї із існуючих державних форм стоїть аристократична республіка. До неприйнятних форм Платон відносить перш за все тімократію, тобто владу кількох осіб, що базується на військовій силі: цьому типу в Античній Греції найбільше відповідала аристократична Спарта. Суттєво нижче, на його думку, стоїть олігархія, тобто влада кількох осіб, що спирається на торгівлю, гендлярство, які тісно пов'язані з чуттєвою частиною душі. Головний же предметом роздратування Платона були демократія, в якій він вбачав владу натовпу, неблагогородного демосу, та тиранія, яка в Стародавній Греції, починаючи з VI ст. до н. е., була диктатурою, спрямованою проти аристократії.

Базисні засади сучасного йому суспільства і держави Платон вбачав у суспільному поділі праці. Тому в ідеальній державі Платона необхідні для функціонування суспільства і держави функції та види робіт чітко розподілені між соціальними групами громадян, які в цілому складають органічну гармонію. Він наголошує, що кожна соціальна група має виконувати лише притаманні їй обов'язки

і функції і в жодному разі не зазіхати на функції інших соціальних груп, так само кожний громадянин має пам'ятати про функції і обов'язки соціальної групи, до якої належить, і не зазіхати на функції громадян інших соціальних груп. «Багатодіяння», змішання функцій і видів діяльності, за Платоном, веде державу до загибелі. Накреслений проект ідеальної держави Платон вважав здійсненим тільки для греків.

На теорії держави Платона відбувся вплив на його погляди системи рабовласницьких відносин, де всі соціальні групи є рабами держави. Суб'єктом свободи і вищої досконалості у Платона є не людина і не соціальна група, а тільки держава.

Видатним учнем Платона був Аристотель (384-322 рр. до н. е.), який продовжив започатковану Сократом і Платоном лінію філософствування — дати картину Макрокосму (всесвіту), виходячи з Мікрокосму (людини). Проте, якщо для Платона моделлю, на основі якої він будує картину світу, було відношення «загальне — одиничне», то Аристотель конкретизує її, беручи за аналог людську діяльність і осмислюючи її через категорії доцільності та причинності, вводить основні фундаментальні характеристики буття. Він розглядає загальні характеристики буття на прикладі діяльності скульптора, через категорії матерії і форми. Сутність скульптури, констатує Аристотель, визначається не матерією, а формою, не тим, з чого вона зроблена, а що вона собою являє. Форма, в свою черга, визначається цільовою причиною. Отже при визначеності сутності буття необхідно враховувати три моменти: матерію, форму і цільову причину. Далі Аристотель міркує так: матерія конкретна — вода, земля, глина, мармур. Але має існувати ще й матерія як така, матерія всіх матерій. Те ж саме стосується і форми; окрім форм конкретних речей, існує ще і форма всіх форм. Матерія всіх матерій — це лише потенційне буття, буття в можливості. Форма всіх форм — це світовий двигун, який викликає матерію із можливості і дає їй реальне буття, породжуючи багатоваріантність світу через тілесність. Аристотель далі конкретизує також поняття закономірності через взаємодію чотирьох видів причин: матеріальної, формальної, діючої та цільової. Отже, визначаючи сутність буття, Аристотель звертається до аналізу людської діяльності і переносить на світ в цілому її основні характеристики. І хоч така екстраполяція неправомірна, проте звернення до діяльності людини, до дослідження специфіки людського буття було важливим досягненням Аристотеля.

Заслуговує на увагу і вчення Аристотеля про душу. Аристотель вважав, що душу має все живе. Душа, на його думку, має три рівні: 1) вегетативний — рослинна душа; 2) чуттєвий — тваринна душа; 3) розумний — рівень, притаманний лише людині. Вегетативний та чуттєвий рівні тісно пов'язані з тілом, розумний же рівень з тілом не пов'язаний. Розумна душа є вічною і безсмертною, вона мислить і пізнає.

Аристотель вперше в історії європейської культури звернувся до дослідження закономірностей людського мислення і створив формальну логіку як науку про основні закони мислення та теорію силогізмів, які майже на 2000 років наперед визначили розвиток логічного мислення та його дослідження.

Значним досягненням Аристотеля було також те, що він вперше виділив та описав основні категорії людського мислення, які розглядав як роди буття, що виражають сутнісні характеристики світу, і водночас як форми мислення. Як основні він виділив 10 категорій: сутність, якість, кількість, відношення, місце, час, становище, володіння, дія, підпорядкування; крім того, як випадкові, він додає ще дві — існування в можливості та існування в дійсності.

Важливою частиною творчого доробку Аристотеля є і вчення про державу. Створюючи його, він дослідив історію та державну організацію цілого ряду існуючих грецьких полісів. Визначивши людину як суспільну істоту, політичну тварину, Аристотель вважав, що її невід'ємною природною характеристикою є життя в державі. А природним станом державної організації суспільства оголосив

рабоволодіння. Людське суспільство, з його точки зору, складають вільні громадяни, яких він поділяв на три групи: 1) дуже багаті; 2) дуже бідні; 3) середній клас. Термін «середній клас» у Аристотеля означає середній розмір майнового стану щодо найбагатшої та найбіднішої частини рабовласників. Дуже бідні, до яких він відносив ремісників та працюючих за плату, є громадянами нижчої категорії. Дуже багаті теж оцінюються Аристотелем негативно, оскільки надмірне багатство порушує стабільність суспільства. Тільки середній клас сприяв досягненню стабільного стану держави, щасливого життя і діяльності її громадян. Саме в кількісному збільшенні середнього класу та посиленні його ролі Аристотель вбачав порятунок рабовласницьких порядків.

Поняття «держава» і «суспільство» у Аристотеля є тотожними за змістом. Основними завданнями держави він вважав: 1) запобігання накопиченню громадянами надмірного майна; 2) запобігання надмірному посиленню політичної влади громадян; 3) утримання у покорі рабів. Аристотель відкидає абстрактні побудови ідеальної держави Платона. Ідеальною він вважав таку державу, яка забезпечує максимально можливу міру щасливого життя для найбільшої кількості громадян і спирається на приватну власність на землю, знаряддя праці та рабів. Такою ідеальною державою Аристотель вважав Афіньську державу часів Перикла.

Аристотель розрізняв три правильні форми держави і три неправильні. Критерієм такого розрізнення він вважав здатність держави служити справі загальної суспільної користі. З його точки зору, правильними формами держави є:

монархія, або правління одного найкращого і наймудрішого;

аристократія — правління небагатьох найкращих;

політія — правління більшості в інтересах спільної користі.

Найдосконалішою з цих форм Аристотель вважав монархію, якщо вона базується на високих перевагах чеснот монарха. Проте найглибші симпатії у нього викликає політія, бо саме в ній влада перебуває в руках середнього класу. Всі ці правильні форми, на думку Аристотеля, можуть вироджуватись у неправильні. До них належать:

1) тиранія, яка є монархічною владою і враховує інтереси одного правителя;

2) олігархія — вироджена форма аристократії, своєкорисливе панування багаті меншості в інтересах багатих;

3) демократія — своєкорисливе панування бідної більшості в інтересах малоїмущих.

Спільною рисою усіх цих форм, за Аристотелем, є те, що жодна з них не враховує спільних інтересів усіх громадян. Найгіршою з цих форм він вважав тиранію, оскільки тирані є ворогами усіх благородних людей, а найбезпечнішою — демократію, яка викликає найменше обурення.

Шлях до найкращої держави прокладений, за Аристотелем, через пізнання існуючих форм, яким присвячена його праця «Політика», яка є цінним документом як для вивчення поглядів самого мислителя, так і для вивчення давньогрецького суспільства класичного періоду в цілому. Розуміння Аристотелем держави тісно пов'язане з його поглядами на мораль. Мораль він обґрунтовує становищем людини в суспільстві та її ставленням до держави. Держава, за Аристотелем, вимагає від громадян певних чеснот, без яких неможливо досягнути добробуту суспільства. Гарантію добродійного і щасливого життя він вбачає у поміркованості, дотриманні міри в уникненні крайнощів: надмірного багатства, надмірної бідності, надмірної влади. Через всю етику Аристотель проводить принцип активної діяльності та єдності слова і дії: недостатньо знати, що таке добродієвість, і висловлювати свої судження щодо неї, слід діяти у відповідності до неї.

Творчість Аристотеля є вершиною класичного періоду античної філософії. Він упорядкував, систематизував, узагальнив досягнення пізнання і духовної культури

свого часу, не випадково його називають енциклопедичним розумом Стародавньої Греції.

В античній філософії розглянутого періоду можна виділити такі основні характерні риси:

по-перше, космоцентризм, згідно з яким Макрокосм (всесвіт) і Мікрокосм (людина) мають спільну природу і підпорядковані одним і тим самим універсальним закономірностям. Взаємовідносини Макрокосму і Мікрокосму характеризують міра і гармонія. В залежності від підходу до цих взаємовідносин в античній філософії склалися дві протилежні лінії:

1) від Макрокосму до Мікрокосму — досократики і Демокрит;

2) від Мікрокосмосу до Макрокосмосу — Сократ, Платон, Аристотель;

по-друге, трактування універсальної закономірності як необхідності, фатуму, долі, якій підпорядковані всі речі і людина;

по-третє, речовизм, предметна тілесність, або тілесна предметність, у сприйнятті та теоретичному відтворенні світу, що знайшло вираз у розвитку таких видів мистецтва, як архітектура та скульптура, у масці як символі театрального мистецтва, а в філософії це проявилось у тому, що ідеї Платона є хоч і чистими, проте формами, а числа Піфагора — геометричними фігурами;

по-четверте, єдність слова і дії, думки і вчинку, теорії і моральної поведінки

У розвитку античної філософії після Аристотеля, в філософії еллінізму з'являються нові риси. Глибокі зміни відбуваються в розумінні специфіки людського буття, пізнання, а також завдань і цілей філософії та засобів їх реалізації. Основними напрямками цього періоду є скептицизм, епікуреїзм, стоїцизм, неоплатонізм.

Представники скептицизму Піррон (360-270 рр. до н. е.), Аркесілай (315-240 рр. до н. е.), Карнеад (214-129 рр. до н. е.), Енесідем (I ст. до н. е.), Агріппа (II-I ст. до н. е.) оголошували, що не існує жодного твердження, яке було б незаперечне істинним. Тому слід утримуватися від категоричних суджень і будувати судження, починаючи словами: «Мені здається...». Твердження має стосуватися не світу самого по собі, а його сприйняття людиною, її враження про світ. Про світ, яким він є сам по собі, людина нічого знати не може, тому, висловлюючи те чи інше судження, слід ураховувати лише те, як він сприймається людиною.

Істотні зміни в цей період намітилися також у змісті предметно-речового бачення світу: поряд із предметно-чуттєвим світом речей ніби виростав новий, духовно-ідеальний, вже не предметний, а внутрішньо-суб'єктивний світ. В філософії це проявляється у виключній зацікавленості морально-етичними проблемами, внутрішнім світом людини. В цей період відбувається відкриття власне суб'єктивного світу людини як відносно самостійного щодо світу чуттєвих речей.

Даний поворот чітко просліджується в епікуреїзмі — вченні, розробленому Епікуром та його школою, яку він заснував в Афінах. Про Епікура вже згадувалось у зв'язку з тим, що для обґрунтування свободи він висунув ідею самочинного відхилення атома від рівномірного прямолінійного руху. Головний смисл ідеї самочинного відхилення атома від лінії необхідності Епікур вбачав в основному правилі «мудрого життя» — у «відхиленні від невдоволення».

Універсальний порядок буття продовжує панувати над людиною, проте це вже не Логос класичної епохи, не фатум-доля, яка наперед усе визначає, а скоріше зовнішній примус.

Звичайно, протистояти цьому універсальному порядку так само безглуздо, як і долі, але якщо від долі не втечеш, то щодо зовнішнього примусу з'явилася непідпорядкована йому сфера — внутрішній світ людини. Людина є смертною істотою, душа її помирає разом із тілом, оскільки складається з атомів, як і інші тіла, і уникнути цього неможливо. Але людина здатна подолати страх смерті. Смерті не слід боятися, бо доки ми є, смерті для нас не існує, а коли приходить смерть, нас уже

немає, тому смерті не існує ні для живих, ні для померлих. Саме в цьому виявляється Епікурове «відхилення від незадоволення», відхилення від лінії необхідності.

Цей момент є відправним у вченні іншого впливового напрямку епохи еллінізму — стоїцизму, основними представниками якого були Зенон із Кітону (333-262 рр. до н. е.), Хрисипп (281 /277-208/205 рр. до н. е.), Посідоній (135-51 рр. до н. е.), Сенека (5 р. до н. е. — 65 р. н. е.), Епіктет (50-140 рр.), Марк Аврелій (121-180 рр.). Стоїки визнають, що у світі панує необхідність, і протистояти їй неможливо, проте її слід вивчати. І хоч це не перешкодить її впливу, проте дасть змогу, знаючи її дію, добровільно підпорядковуватись їй. Бо мудрого, хто знає її веління, вона веде, а того, хто опирається, — волочить. Отже, на долю вже почали дивитися відсторонено і навіть відходити від неї, дивитися на неї збоку. Так, Епіктет, наприклад, наводить думку, що хоч людина не може змінити долі, якщо їй судилося померти, вона помре, але те, як вона помре, вже від долі не залежить, це залежить тільки від самої людини. Те, як людина сприймає необхідність, вже від необхідності не залежить, тут її влада закінчується. На внутрішній світ людини, — проголошують стоїки, — влада необхідності не поширюється. У своєму внутрішньому світі людина є вільною, незалежною від зовнішніх обставин. Навіть раб, тіло якого належить не йому, а рабовласнику, може бути внутрішньо вільним і щасливим. Метою життя людини є удосконалення душі, загартування волі, навчання стійкості, незворушності духу. Людина не може змінити ходу подій світу, щоб бути щасливою, але може змінити задля цього своє ставлення до них, стати духовно незалежною від них.

Стоїцизм суттєво вплинув на формування християнства. Зміст цього впливу можна звести до чотирьох основних ідей:

1) свобода людини полягає в силі її духу, в її здатності володіти собою, духовно панувати над собою і над обставинами, коли ці обставини рабські;

2) людина за своєю природою є вільною, повноважним представником свободи незалежно від того, раб вона чи вільний громадянин;

3) справжнім життям людини є її духовне життя;

4) ідея рівності: всі люди від народження є рівними незалежно від того, яке місце вони займають в суспільстві. Християнство, правда, дещо доповнило це тлумачення рівності: «Всі люди рівні, бо всі вони перед Богом — раби».

Ще одним напрямом епохи еллінізму, що справив значний вплив на формування християнства, був неоплатонізм: Плотін (204-270 рр.), Порфирій (233 р. - початок IV ст. н. е.), Ямвліх (245-330 рр.), Прокл (410-485 рр.). Неоплатоніки переосмислили верховну ідею Блага Платона, трансформували її в категорію Єдиного. Єдине — це абсолютна повнота буття, що «переповнює» себе і ніби «переливається» через край. Внаслідок такого «переповнення» і «переливання», яке позначається поняттям «еманація», виникає менш повне буття «Нус» (ум, розум), яке, в свою чергу, через еманацию породжує Логос (душу). Логос -душа є буттям найменшого ступеню повноти, що проявляється у самочинному її роздібненні на окремі індивідуальні душі, які охоплюються небуттям — матерією. Скалки Логосу, зустрічаючись з матерією, стають духом. Згодом три рівні буття неоплатонізму переосмислюються і трансформуються у три «іпостасі», у три «лики» божественної трійці.

В період еллінізму закладаються засади нової філософської парадигми: істинне буття — це духовність, що розгортається до космічних масштабів. Так поступово греко-римська антична культура змінювалася в Європі новою християнською культурою Середньовіччя.

Отже, нехай і стислий екскурс у античну добу пересвідчує нас в тому, що центральною проблемою античного світогляду є проблема людини, що надає нам можливість розглядати антропологізм античного світу.

Литература:

1. Антология мировой философии: В 4-х т. — М., 1969. — Т. 1, ч. 1, 2.
2. Аристотель. Метафизика // Аристотель. Соч. в 4-х т. — М., 1976. — Т. 1.
3. Богомолов А.С. Античная философия. — М., 1985.
4. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. — М., 1988.
5. История античной диалектики. — М., 1972.
6. Лосев А.Ф. История античной философии. — М., 1989.
7. Лосев А.Ф. Античная философия и общественно-исторические формации. Типы античного мышления // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — М., 1991.
8. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Платон. Аристотель. — М., 1993.
9. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Античность. — СПб., 1994. — Т. 1.

В статье представлено основные этапы развития античной философии, её фундаментальные проблемы и характерные черты. Раскрыто влияние идей стоицизма и неоплатонизма на формирование христианства.

Ключевые слова: античная философия, сознание, человек, бытие, учения про душу, учение про государство.

In article it is presented the basic stages of development of an ancient philosophy, its fundamental problems and characteristic features. Influence of ideas of stoicism and neoplatonism on formation of christianity is opened.

Key words: an ancient philosophy, consciousness, the person, life, doctrines about soul, the doctrine about the state.

Роздимаха Анатолій – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музики Слов'янського державного педагогічного університету.

Розова Тамара – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської антропології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова.

Садова Тетяна – кандидат педагогічних наук, докторант Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Стреха Олена – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методик дошкільної освіти ЗО „Білоруський державний педагогічний університет імені М. Танка”.

Улькіна Тетяна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології НПУ імені М.П. Драгоманова.

Федоренко Алла – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.

Ханецька Тетяна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова.

Шапран Олена – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри соціальної педагогіки ДВНЗ кафедри „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковроди”, професор кафедри теорії та історії дошкільної педагогіки ІРД НПУ імені М.П. Драгоманова.

Якоб М. – кандидат філософських наук, докторант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.